

The Necessity of the Presence of the Innocent until the End of the World Based on the Verses of the Martyrdom of the Messenger of God (PBUH) and the Believers in the Hereafter in the Famous Interpretations of Fariqin.

Mohammad Sedghi Alanq *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran

Ali Rajabzadeh Almalou

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Allameh Tabatabai University, Tehran, Iran

Mohammadoli Asadi

Assistant Professor of Islamic Studies, Payam Noor University, Tehran, Iran

Abstract

Introduction

Witnessing the Messenger of God (PBUH) and the believers to the actions of people and seeing those actions in this world and testifying to them on the Day of Judgment, as well as testifying to the preaching of the Prophets (PBUH) and the actions of their nations are the certainties of the Holy Quran. However, despite the fact that the main issue is accidental, there are many issues such as who are the believers who witness, how they know about people's actions and endure their martyrdom in this world, and the testimony of the Messenger of God (PBUH) and his Ummah on the Day of Judgment about those actions, and also whether it is meant to see people's actions. In this world by all the ummah, even their corrupt people and their witness in the hereafter, or is it meant to see certain people from the ummah? And other issues are disputed among the commentators of the Holy Qur'an

* Corresponding Author: sedghi@atu.ac.ir

How to Cite: Sedghi Alanq, M., Rajabzadeh Almalou, A., Asadi, M. (2023). The Necessity of the Presence of the Innocent until the End of the World Based on the Verses of the Martyrdom of the Messenger of God (PBUH) and the Believers in the Hereafter in the Famous Interpretations of Fariqin., *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(54), 215-244.

in such a way that the original issue of the certainty of the witness of the Messenger of God (PBUH) and the believers on the Day of Judgment has been faced with ambiguity. Therefore, the clear expression of the meaning of the Holy Quran and the removal of ambiguity in these issues indicate the necessity and importance of this

Research Methodology:

The method of research and data processing of this article is to describe the opinions and analyze them based on the desired verses in the interpretations. The method of collecting research data is in the form of library and data collection. Therefore, this writing, by examining the verses of Surah Al-Baqarah 143, Surah 105 at-Tawbah, and Surah 89 of Nahl and the related interpretations, is a scientific effort in the interpretations, with the aim of clarifying the truth of the testimony of the Messenger of God (PBUH) and the believers on the Day of Resurrection, from the perspective of the Holy Quran. The clear expression of the meaning of the Holy Quran in the mentioned issues shows the necessity and importance of this discussion.

The hypothesis of the problem:

According to the light and explanation of the Holy Qur'an and its guidance, the author believes that if with an empty mind and with the aim of understanding the truth! Pay attention to the Qur'an and study it. The Holy Qur'an itself must have clarified the main issue and its aspects. Therefore, in order to understand the clear meaning of the problem, the various interpretations of the parties, especially the interpretations of Mufatih al-Ghaib by Fakhr Razi and Ruh al-Ma'ani Alousi from the Sunnis and Majmael al-Bayan Tabarsi and Al-Mizan by Allameh Tabatabai from the Shiite commentators as representatives expressing the views of the two schools and some other interpretations are referred to and examined. Background of the research: Many articles have been written on the martyrdom of the Messenger of God (PBUH),

Some of which are mentioned:

A. The article "The Holy Prophet (PBUH) is a witness to the actions of the prophets" by Fadel Lankarani, published on the website (Shafqna) on 22/8/398, the author considered verse 143 of Surah Al-Baqarah to be the virtue of the Messenger of God (PBUH) and proof

of Imamate, but the discussion of the presence of an infallible witness until the world did not end.

B. The article "Quran and the problem of witnesses and the guidance of the chosen ones" written by Noor Allahi and Shaker, published in the scientific Journal of Belief and Theological Research of Saveh Islamic Azad University, Fall 2019, the authors prove the martyrdom of the Prophet (PBUH) with verse 143 of Surah Baqarah and the presence of another witness. Imams of Tahirin (AS) have considered that witness as an example with narrations, but they have not addressed the issue of the presence of an innocent witness until the end of the world.

C. In the article "The Holy Prophet is a witness to deeds", from the Encyclopaedia of the Hozah's Treasures, published on 24/4/2016, the author explained the meaning of martyrdom as one of the duties of the Prophet (PBUH) and the Imamate to be a witness to the deeds of the Ummah, but in the presence of an innocent witness until the end of the world is not over.

D. The article "Prophet's Witnessing", from Persman Academicians, published on 5/11/2013, the author, referring to Surah Ma'idah verse 117 and the words of Jesus (PBUH), discussed the compatibility of the appearance of the Prophet with the witnessing of prophets in life and death. But he does not talk about the presence of an innocent witness until the end of the world and other articles on witnessing the Prophet (PBUH).

The result and findings of the research:

Examining the verses of the martyrdom of the Messenger of God (PBUH) and the believers on the Day of Resurrection showed that from the point of view of the Holy Qur'an, the presence of an innocent witness who is aware of the facts and motives of the Ummah's actions until the end of the world is a matter of course, so that he can testify to the same thing on the Day of Judgment. Differences of opinion in some of these verses agree that according to these verses, the presence of an innocent witness among the Muslim Ummah is necessary until the end of the world, but since most of the wrongdoings are hidden and the dominant motive of the actions is not known, then the witness who must testify according to He must see the truth and motive of the Ummah's actions, according to Fakhrazi's interpretation, it is not permissible to make a mistake to testify based on what he has seen of

the facts and motives of the Ummah's actions. Be certain of the righteous and innocent believers who are blessed by God Almighty, and they are the ones who, with God's grace, can observe and witness the facts and motives of the perpetrators until the end of the world. Therefore, after proving the infallible witness from the perspective of the verses, the Imamiyyah, based on the traditions of the Ahl al-Bayt (AS), believe that the examples of these people are not among the Prophet (PBUH) and the Twelve Imams. Otherwise, the example of an innocent witness is ambiguous for the verse, and the meaning of the verse remains ambiguous. In this way, since according to Imami commentators, the verses are examples of the martyrdom of certain people who are blessed by God and are innocent, the meaning of the verses is not ambiguous for them. But Sunni commentators, because they did not mention the example of this innocent witness who is aware of the facts and motives of the Ummah's actions, so the example of the innocent witness is ambiguous from this point of view, and as a result, the meaning of the verses of martyrdom, according to these commentators, does not have the necessary clarity.

Keywords: The Resurrection, the Presence of the Innocent Man, the Interpretations of the Fariqin, the Qur'an.

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و مؤمنین در آخرت در تفاسیر معروف فریقین

محمد صدقی آلانق * استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

علی رجب‌زاده آلمالو استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محمودولی اسدی استادیار معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

بر اساس آیات کریمه قرآن، رسول خدا (ص) و مؤمنین در قیامت بر اعمال امت اسلامی و امم قبلی شهادت خواهند داد. اما در این مورد مسائلی مانند کیستی مؤمنین شاهد، نحوه تحمل شهادت و چگونگی آگاهی شاهد از اعمال و ادا شهادت بر آن‌ها و ... به طوری محل اختلاف تفاسیر فریقین است که اصل مسئله در هاله‌ای از ابهام قرار گرفته است. این نوشته با بررسی آیات ۱۴۳ بقره و ۱۰۵ توبه و ۸۹ نحل، تلاشی است به هدف روشن نمودن حقیقت شهادت نبوی(ص) و مؤمنین در قیامت از دیدگاه قرآن، بدین جهت تفاسیر متعدد فریقین به خصوص تفسیر مفاتیح‌الغیب و روح‌المعانی و مجمع‌البیان و المیزان و غیره مورد بررسی قرار گرفت. روش تحقیق و داده‌پردازی نوشته، توصیفی تحلیلی آیات بر اساس تفاسیر گفته شده است. شیوه گردآوری داده‌های تحقیق، کتابخانه‌ای است. یافته تحقیق بیانگر آن است که به رغم اختلاف نظر مفسران در برخی موارد این آیات، همه آنان بر این مسئله اشتراک نظر دارند که حضور شاهد معصوم در میان امت پیامبر(ص) تا آخر دنیا ضروری است تا با حضور دائمی خود در میان امت و نظارت بر اعمال آنان تحمل شهادت نموده و در قیامت بر اساس آن، به اعمال امت شهادت به عین دهد.

کلیدواژه‌ها: قیامت، حضور انسان معصوم، تفاسیر فریقین، قرآن.

۱. مقدمه

شاهد بودن رسول خدا (ص) و مؤمنین، بر اعمال مردم و دیدن آن اعمال در دنیا و گواهی دادن بر آنها در قیامت و نیز گواهی دادن بر تبلیغ انبیاء (ع) و اعمال امم آنان از مسلمات قرآن کریم است. اما علی‌رغم اتفافی بودن اصل مسئله، مسائل متعددی چون کیستی مؤمنین شاهد، چگونگی آگاهی آنان بر اعمال مردم و تحمل شهادتشان در دنیا و گواهی دادن رسول خدا (ص) و امت ایشان در قیامت بر آن اعمال و نیز اینکه آیا منظور از دیدن اعمال مردم در دنیا توسط همه امت حتی افراد فاسد آنان و گواه بودنشان در آخرت است یا منظور دیدن افراد خاصی از امت است؟ و مسائل دیگر، در میان مفسران قرآن کریم به طوری مورد اختلاف است که، اصل مسئله مسلم شاهد بودن رسول خدا (ص) و مؤمنین در قیامت، با ابهام رو به رو شده است. لذا بیان روشن مراد قرآن کریم و رفع ابهام در این مسائل، نشانگر ضرورت و اهمیت این بحث است.

۱-۱. پرسش پژوهش

بر این اساس سوالات تحقیق چنین است:

- الف. دیدگاه مفسران اهل سنت در باره گواه بودن رسول خدا و امت اسلام در آخرت و لزوم حضور انسان معصوم تا آخر دنیا چگونه است؟
- ب. دیدگاه مفسران شیعه در باره گواه بودن رسول خدا و امت اسلام در آخرت و لزوم حضور انسان معصوم تا آخر دنیا چگونه است؟
- ج. شباهت‌ها و تفاوت‌های دو مکتب در این مورد کدامند؟

۱-۲. فرضیه مسئله

نویسنده بنا بر نور و تبیان بودن قرآن کریم، بر آن است که اگر با ذهن خالی و با هدف درک حقیقت! در قرآن دقت شود خود قرآن کریم اصل مسئله و جوانب آن را تبیین نموده است. لذا برای فهم معنای روشن مسئله و فروع آن، سه آیه: ۱۴۳ / سوره بقره و ۱۰۵ / سوره توبه و ۸۹ / سوره نحل را در این مورد از دید مفسران فریقین مورد بررسی

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۲۱

قرار می‌دهیم. در این رابطه به تفاسیر متعدد فریقین به‌ویژه تفاسیر مفاتیح‌الغیب و روح‌المعانی از اهل سنت و تفاسیر تبیان شیخ طوسی، مجمع‌البیان، متشابه‌القران و مختلفه، المیزان و تفسیر تسنیم از شیعه و به عنوان نمایندگان بیان‌کننده دیدگاه دو مکتب مراجعه و مورد بررسی قرار داده شدند. نتیجه این که، منظور از امت وسط و مومنین بیننده اعمال مردم در آیات مورد بحث، گروه خاصی از مؤمنین صالح و معصوم‌اند که مورد عنایت خدای تعالی هستند و آنان بین رسول خدا(ص) و مردم واسطه‌اند و بر حقایق و انگیزه عاملین تا آخر دنیا ناظر و شاهدند. از این رو حضور آنان تا آخر دنیا در میان امت استمرار دارد و با شهود حقیقت و انگیزه اعمال مردم، در قیامت شهادت به عین خواهند داد و رسول خدا(ص) با گواهی نمودن شهادتشان، آنان را تزکیه خواهد نمود بدین ترتیب امت شهادت‌دهنده گروه خاصی از امت اسلامی‌اند که انسان کامل و معصوم‌اند و تا آخر دنیا حضور دارند.

۱-۳. پیشینه پژوهش

مقالاتی در شهادت رسول الله(ص) نوشته شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

الف. مقاله «پیامبر اکرم(ص) شاهد بر اعمال انبیاء» از فاضل لنکرانی، چاپ شده در سایت (شفقنا) در تاریخ ۲۲/۸/۳۹۸، نویسنده در این مقاله آیه ۱۴۳ سوره بقره را در فضیلت رسول خدا(ص) بیان کرده و در اثبات امامت بحث کرده اما بر استمرار حضور شاهد معصوم تا آخر دنیا پرداخته است.

ب. مقاله «قرآن و مسئله شاهدان و هدایت برگزیدگان» نوشته نور الهی و شاکر، چاپ شده در مجله علمی پژوهش‌های اعتقادی و کلامی دانشگاه آزاد اسلامی ساوه، پائیز ۱۳۹۰، نویسنده بر اساس آیه ۱۴۳ سوره بقره ضمن بیان شهادت پیامبر(ص) بر امت، حضور شاهد دیگر را ثابت نموده‌اند و در ادامه با آوردن برخی روایات شیعی مصداق آن شاهد را ائمه طاهرین(ع) دانسته‌اند اما به مسئله استمرار حضور شاهد معصوم تا آخر دنیا پرداخته‌اند.

ج. مقاله «پیامبر اکرم شاهد اعمال است»، از دانشنامه گنجینه معارف حوزه، انتشار یافته در تاریخ ۲۴/۴/۱۳۸۵، این مقاله با توضیح معنای شهادت یکی از شئون نبوی(ص) و امامت را

شاهد اعمال امت بودن دانسته و گوید: با وجود کسی که از نظر باطن شاهد اعمال امت است نوبت خلافت بر کسی که همانند دیگر انسان‌ها است، نمی‌رسد این مقاله نیز بر استمرار حضور شاهد معصوم تا آخر دنیا نپرداخته است.

د. مقاله "گواه بودن پیامبر"، از پرسمان دانشگاهیان، انتشار در تاریخ ۱۳۹۳/۵/۱۱، در این مقاله با اشاره به آیه ۱۱۷ سوره مائده و سخنان حضرت عیسی (ع)، نویسنده سؤال می‌کند که آیا ظاهر این آیه با شاهد بودن پیامبران در حال حیات و ممات سازگار است یا نه؟ سپس به این سوال پاسخ می‌دهد اما از حضور مستمر شاهد معصوم تا آخر دنیا صحبت نمی‌کند. و مقالات متعدد دیگر در مسئله شاهد بودن پیامبر (ص).

این مقالات گرچه تلاشی است در بیان معنای آیات مذکور لکن در آن‌ها به بیشتر سؤالات گفته شده و به آراء مفسران به‌ویژه به دلالت آیات بر لزوم و حضور دائم انسان کامل و معصوم نپرداخته‌اند از این رو این تحقیق در موضوع خود و در بررسی تطبیقی آراء مفسران عنوان جدید را طرح نموده است.

۱-۴. روش پژوهش

در این تحقیق از روش توصیفی و تحلیلی استفاده شده است، مفاهیم اصلی مورد نظر شامل شهادت انسان مؤمن و حضور انسان معصوم (ع) در تفاسیر شیعه و اهل سنت به صورت دقیق مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

۲. مفاهیم

۲-۱. شهادت

در لغت به معنای حاضر و گواه بودن یا با مشاهده چشم و یا با اندیشه و بصیرت است (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۴۶۵) دهخدا در معنای شهادت گوید: شهادت به معنای تأیید، گواهی، گواهی دادن است و شهادت برخلاف واقع، دروغ و گواهی نادرست و شهادت زور می‌باشد (ر.ک؛ دهخدا، ۱۳۷۵ش: ماده شهادت).

بنابراین معنای لغوی شهادت، سخن گفتن مطابق با علم و آگاهی است که از حضور

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۲۳

و مشاهده و دیدن با چشم و یا با بصیرت حاصل شده باشد. لذا مرحله اول در شهادت دادن و گواهی نمودن، حضور و تحمل شهادت است و مرحله بعد ادای شهادت بر اساس آن حضور و آگاهی است. پس در شهادت دادن، آگاهی یقینی از موضوع، ضرورت دار.

در فقه نیز «شهادت» به معنای گواهی دادن به چیزی از روی علم قطعی و یقینی است، که یکی از دلایل اثبات دعوی در فقه می باشد (ر.ک؛ امام خمینی، بی تا/ ۲/ ۴۴۵ و نوری، ۱۳۷۹ش/ ۱۳۷).

۲-۲. وسط

«وسط هر چیز» در لغت نقطه‌ای است که دو طرف آن مساوی منظور شود. وسط قوم (با سکون سین) میانه مردم و فردی که برترین قوم از نظر موقعیت باشد. پس اگر گفته شود: این فرد از جهت حسب اوسط قوم است، منظور مدح وی بر عدل و انصاف و دوری از افراط و تفریط است. و نیز وسط برای چیزی که دو طرفش مذموم و ناپسند است گفته می شود. مثل جود که بین بخل و سرف (گذشتن از حد) بکار می رود» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۸۶۹).

بنابر این وسط لغتاً به معنای میان دو چیز مساوی است و اگر به معنای عادل و یا دوری از افراط و تفریط و امثال آنها به کار رفته از باب تلازم این معانی با نوعی وسط بودن است.

۲-۳. رأی

در لغت به معنای درک نمودن دیدنی است (ر.ک؛ راغب اصفهانی، همان: ۳۷۴) قرشی نیز گوید: اگر "رأی" دو مفعولی باشد به معنای علم و دانستن است (ر.ک؛ قاموس قران، ۱۴۱۲ق: ۳۴/۳).

۳. دیدگاه مفسران اهل سنت در آیات سه گانه ذکر شده

۱-۳. «وَكذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ

شَهِیداً(بقره، ۱۴۳)؛ همان گونه شمارا نیز امت میانه‌ای قرار دادیم تا گواه بر مردم باشید و پیامبر هم گواه بر شما و...»

در تفسیر آیه، عده‌ای از مفسران اهل سنت، امت وسط را به معنای امت عدول و خیار دانسته‌اند. مثلاً آلوسی گوید: «وسط در اصل نام چیزی است که نسبت اطراف بر آن مساوی است اما این واژه بعداً در خصال پسندیده بکار رفته است چون نسبت خصال پسندیده به صفات ذمیمه اطراف خود، وسط است مانند شجاعت نسبت به ترس و بی باکی. پس کلمه وسط در آیه در مقام مدح امت به کار رفته است، زیرا عدالت و کمال قوه عقلیه وسط قوه شهویه و غضبیه است.

وی در شهادت رسول خدا(ص) و مؤمنین با آوردن روایتی گوید: مومنین شهادت می‌دهند و پیامبر شهادت همه امت! خود در قیامت را تأیید کرده و آنان را تزکیه و تعدیل می‌نماید و در مورد اطلاع پیامبر و مؤمنین از اعمال دیگران گوید خدا این آگاهی را بر آنان می‌دهد (ر.ک؛ آلوسی، محمود، ۱۴۱۵ق، ۱: ۴۰۳) ایشان در این گفته، بیان نمی‌کند که آیا همه مؤمنان حتی افراد نامناسب امت قابلیت دریافت آگاهی را دارند و نیز نمی‌گوید که عدول بودن همه مؤمنین با وجود چنین افراد چگونه است و چگونه پیامبر چنین افراد را تعدیل می‌کند.

فخر رازی در معنای وسط، معانی عدل، خیار، اکثر فضلا و دوری از افراط و تفریط را نقل نموده است و براین اساس آیه را مدح مومنان دانسته است (ر.ک؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ۴: ۸۵) اما وی در اینکه تحمل شهادت مومنان از اعمال دیگران و یا اطلاع آنان از حقایق اعمال دیگران و... چگونه است مطلبی نگفته تنها گفته است که شهادت آنان بر اساس قرآن است. و در اینکه شهادت مؤمنان در دنیا است یا در آخرت، وی گوید: اختلاف است اما اکثر بر این است که شهادت در آخرت است وی مانند دیگر مفسران اهل سنت، در تحمل شهادت امت و جزئیات دیگر توضیح نداده است (همان، ۸۷). ابن عاشور نیز وسط را به معنای عدول و خیار بودن مسلمین دانسته و گوید آیه با ذکر این فضیلت بر مومنین، آنان را مدح می‌کند. وی نیز گوید: مؤمنان بر امم دیگر شهادت می‌دهند و پیامبر

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۲۵

شهادت آنان را تأیید می کند اما در اینکه شهادت امت و اطلاع آنان از اعمال دیگران و شهادتشان چگونه خواهد بود و نیز جزئیات دیگر را توضیح نمی دهد (ر.ک؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق: ۱۸/۲).

حاصل این که مفسرین عامه "وسط" را به معنای عدول گرفته و همه مؤمنین را عدول دانسته و آیه را در مدح مومنین می دانند و بیان نمی کنند که با وجود افراد غیر صالح چگونه همه مؤمنین عدول و شاهدند و چگونه مورد تعدیل پیامبر می شوند. آنان با این بیان، کلمه «ناس» در آیه را غیر امت می دانند، لذا آیه را تنها مربوط به شهادت مومنین علیه امم دیگر می دانند! و پیامبر هم همه مؤمنین را در این شهادت تأیید می کند. روایتی که مورد استنادشان است گویای این مطلب است.

نقد: اگر واژه وسط در آیه به معنای عدول و خیار بودن مسلمین باشد، سؤال می شود اولاً عدول بودن همه امت با وجود افراد نامناسب در امت چگونه قابل تصور است ثانیاً ادعای این که خدای تعالی همه امت اسلام حتی فاسدان آنان را عدول قرار داده اما امم دیگر را عدول و خیار قرار نداده است! سخن بدون دلیل است و درست نمی تواند باشد. چنانچه خدا تعالی ادعای یهودیان و مسیحیان بر اولیا خدا بودن را به جهت نبود دلیل رد می کند (۱۸/ مائده)!

شاید بدین جهت صاحب تفسیر المنار وسط را در آیه به معنای دوری از افراط و تفریط دانسته و گوید: «امت اسلام، امت وسط و دور از افراط و تفریط است و از این رو آنان که افراط نموده اند مانند برخی مسیحیان که تارک دنیایند و رهبانیت می کنند و نیز آنان که تفریط کرده و فقط دنیا و مادیات را دنبال می کنند، مانند برخی یهودیان و کافران، باید در اصلاح مسیر خود از امت اسلامی دور از افراط و تفریط پیروی نمایند، چون خدا برای امت اسلام دینی را قرار داده که آنان را به راه بدون افراط و تفریط، هدایت می کند و این امت به همین دلیل بر دو طرف افراط و تفریط شاهد است و رسول خدا (ص) نیز به عنوان مثل اعلاّی این امت، شاهد بر این امت است؛ از این رو او میزانی است که تک تک امت اسلامی خود را با او می سنجدند و از سویی امت نیز میزانی است که سایر امم با آنان

سنجیده می‌شوند» (رشید رضا، ۱۴۱۴ق، ۲: ۵).

ارزیابی سخن المنار

بیان المنار در معنای وسط (دوری از افراط و تفریط)، سخن مناسب است اما این که گفته: امت وسط به هر دو طرف افراط و تفریط شاهد است و شاهد را به معنای میزان دانسته درست نیست زیرا:

اولاً وسط به معنای دوری از افراط و تفریط، تناسبی با مشاهده و رویت دو طرف افراط و تفریط ندارد تا شاهد باشد، زیرا بین وسط به معنای دوری از افراط و تفریط با شاهد بودن به معنای رویت و آگاهی، رابطه‌ای نیست افزون براین شاهد به معنای میزان بودن از دید وی سخن غیر مستند و بدون دلیل است. زیرا شهادت، در موارد متعدد قرآن کریم به معنای (میزان بودن) نیامده. چنان که در آیات (۴۱ سوره نساء و ۸۴ سوره نحل و ۶۹ سوره زمر و...) شهادت به صورت مطلق آمده و از ظاهر همه پیداست که منظور، گواهی دادن است. چنان که آیه ۶ سوره اعراف در اشاره به این معنا واژه «نستلن» را آورده، می‌فرماید: از مردمی که فرستادگان به سویشان گسیل شدند، و نیز از فرستادگان پرسش خواهیم کرد» روشن است که این پرسش در قیامت مربوط به تحمل شهادت در دنیا خواهد بود نه به معنای میزان و الگو بودن.

همچنین آیه ۱۱۷ / مائده در حکایت کلام حضرت عیسی (ع) گواه دیگر براین معنا است که می‌فرماید: «من تا در میان آنان بودم، شاهد بودم، ولی...» یعنی تا در میان آنان بودم تحمل شهادت داشتم و این به معنای میزان بودن نیست و همچنین آیات دیگر. بنابراین معنای "شهادت" در آیات قرآنی، تحمل حقائق اعمال مردم در دنیا و گواهی دادن بر اساس آن اطلاعات در آخرت است، نه به معنای میزان و الگو بودن صرف که آن مفسر می‌گوید. حاصل آن که شهادت به معنای میزان بودن، هم خلاف ظاهر معنای شهادت (رویت) است و هم خلاف ظاهر آیات قرآن است که اشاره شد (ر.ک؛ استفاده از علامه طباطبائی، ۱۳۹۰ ق، ۱: ۳۲۰ به بعد).

ثانیاً در آیه مورد بحث، شهادت رسول خدا(ص) غایت بر وسط بودن امت است اما

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۲۷

شاهد بودن رسول به معنای مثل اعلا، نتیجه وسط بودن امت به معنای دوری آنان از افراط و تفریط نمی‌تواند باشد.

تفسیر تسنیم نیز در رد سخن المنار گوید: "چنانچه علامه طباطبائی فرموده معنای دوری از افراط و تفریط کلمه حق است چون اسلام در آیات متعدد افراط و تفریط را منع نموده و به اعتدال امرنموده است. لکن مراد آیه مورد بحث این نیست زیرا دو طرف وسط در خود آیه (رسول و مردم) آمده لذا این معنا را اجازه نمی‌دهد بلی اگر آیه بطور مطلق می‌فرمود: (شمارا امت وسط قرار دادیم) چنین معنا درست است. علاوه بر این در آیه شریفه محور وساطت را شهادت (بر اعمال) قرار داده از این رو مراد از وسط واسطه بودن بین رسول و مردم است. (جوادی آملی، ۱۴۰۱ق، ۳۲۷/۷)

۴. تأکید مفسران اهل سنت بر شهادت عموم امت با استناد بر حدیث و نقد آن

چنانکه گذشت بنظر غالب مفسران اهل سنت آیه ۱۴۳ بقره، شهادت عموم امت است. آنان در اثبات آن بدون تحلیل خود آیه، به احادیثی بدین مضمون متمسک شده‌اند که «در قیامت امم گذشته تبلیغ انبیاء خود را انکار می‌کنند، از انبیا بر اثبات تبلیغ خود شاهد خواسته می‌شود! آنگاه امت محمد (ص) شهادت بر تبلیغ انبیا می‌دهد. امت‌های دیگر اعتراض می‌کنند که شما از کجا دانستید؟ گویند: از کتاب آسمانی مان که از تبلیغ انبیا گذشته خبر داده، سپس رسول خدا (ص) امت خود را تزکیه و تعدیل کرده و به عدالتشان شهادت داده و شهادت امت خود را تأیید می‌کند» (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ۱، ۳۲۷ و سیوطی، ۱۴۰۴ق، ۱: ۱۴۴) اما روشن است که محتوای چنین احادیث به دلایل زیر قابل پذیرش نیست:

۴-۱. مخالفت با آموزه‌های دین، چون تعدیل کل امت از سوی پیامبر(ص)، با وجود افراد فاسد در میان امت، سخن پذیرفتنی نیست زیرا معقول نیست پیامبری که مامور به عدالت است فاسدان و جانیان امت را تزکیه و تعدیل کند؟

۴-۲. معقول نیست خدای حکیم از همه امت حتی از افرادی که شهادتشان در دنیا در مورد امر بسیار کوچک هم پذیرفته نمی‌شود، برای تأیید انبیا شهادت بطلبد و شهادت چنین

کسان در درگاه خدا برای آنان پذیرفته شود! بخصوص از این جهت که خدای تعالی چنین چیزی را در دنیا بر خلق خود نپسندیده است، چگونه خودش انجام می‌دهد؟! بنابر این مضمون چنین روایات که مستند مفسرین اهل سنت است، خلاف کتاب و سنت است.

۳-۴. محتوای روایات ذکر شده، شهادت "نظری" است و شهادت نظری بدون علم و تحمل شهادت اعتبار ندارد، بدین معنا که امت اسلام در زمان انبیا گذشته حاضر نبودند، تا آنان را دیده و بر اساس آن گواهی دهند، بلکه بر اساس گفته کتابشان شهادت می‌دهند و این شهادت نظری درست نیست. چنانچه آلوسی در شهادت رسول خدا(ص) در قیامت و تزکیه امت خود می‌گوید: علم رسول بر شهادت به امت خود با تعریف علاماتی از سوی خداست که به پیامبر ظاهر می‌شود و او را مجاز به شهادت می‌کند و نیز علم آن حضرت از این جهت است که اعمال امت در برزخ به خدمت حضرت عرضه می‌شود. (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ۹، ۲۰۰) بنابراین، اساس شهادت نظری آگاهی پیشین و تحمل شهادت است که همه امت چنین علم را ندارند نه شهادت بر اساس کتاب و یا گفته دیگران.

۴-۴. این روایات بامعنای وسط ناسازگارند، چون گفته شد که منظور از امت وسط، الگو و یا دور از افراط و تفریط بودن و یا به معنای خیار و عدول بودن امت است اما محتوای روایات گفته شده، ادای شهادت (نظری) است نه الگو یا عادل بودن امت.

۵. مفسرین اهل سنت و دیدن عمل مردم توسط رسول خدا و مؤمنین

۱-۵. «وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللّٰهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ اِلَىٰ عَالَمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (توبه، ۱۰۵). بگو: عمل کنید! مسلماً خدا و پیامبرش، و مؤمنان اعمال شما را می‌بینند، و به زودی به سوی دانای نهان و آشکار بازگردانده می‌شوید، و او به آنچه همواره انجام می‌دادید آگاهتان می‌کند» بر اساس این آیه، رسول خدا و مؤمنین اعمال مردم را می‌بینند.

تفسیر اهل سنت، در معنای «یری» در آیه اختلاف دارند مثلاً فخر رازی «یری» در آیه را به معنای ابصار (دیدن) دانسته و گفته: رأی که متعدی به یک مفعول باشد به معنای ابصار است نه به معنای علم. وی اضافه می‌کند که اگر رأی در اینجا به معنای علم باشد با

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۲۹

عالم الغیب و الشهاده (آخر آیه) تکرار بی فایده می شود. اما وی با بیان این که عمل مردم را یک یک مؤمنین نمی بینند، گوید: معنا در اینجا رسیدن خبر اعمال بر همه مؤمنین است (ر.ک؛ فخر رازی ۱۴۲۰ق، ۱۶: ۱۴۳).

ارزیابی سخن فخر رازی:

وی با این بیان یعنی به معنای وصول خبر دانستن یری، معنای مورد قبول خویش بر یری (ابصار، دیدن) را نا دیده گرفته است! افزون بر این اگر قرار است خدای تعالی امت را از اعمال مردم توسط وحی آگاه کند. (به گفته وی وصول خبر باشد) سؤال می شود که امت چه خصوصیت دارد، خدا که می تواند موجودات دیگر را آگاه کرده و بفرماید گواهی بدهید؟

اما برخی مفسرین اهل سنت «یری» را به معنای «یعلمه» گرفته اند مثلاً آلوسی مراد از یری را رؤیت علمیه دانسته و گوید رؤیت عمل دیگران، زمانی است که آگاهی بر عمل نزد رؤیت کننده به وضوح جمع شده و حاضر باشد لذا نسبت چنین آگاهی به پیامبر(ص) و مؤمنان به این اعتبار است که خدا این آگاهی را از آنان مخفی نمی کند و به واسطه وحی یا غیر آن به ایشان اطلاع می دهد پس منظور رویت علمی است نه رویت چشمی. (آلوسی، همان، ۶، ۱۶)

ارزیابی سخن آلوسی:

روشن است که سخن وی قابل دفاع نیست زیرا آگاه نمودن پیامبر و مؤمنین از سوی خدا گرچه امر ممکن است اما آیا همه مؤمنین قابلیت گرفتن وحی یا دیدن (رویت علمی) تمام اعمال آشکار و مخفی دیگران را دارند تا بر اساس آن اطلاعات، شهادت دهند. آیا این سخن گزاف و غیر معقول نیست؟ به علاوه اگر قرار است خدا اعمال مردم را به مومنان اعلان کند، مومنین چه خصوصیت دارند خدا که می تواند موجودات دیگر مثلاً فرشته ها را آگاه نموده و به آنان گوید شهادت بدهید؟!

سخن وی از این ناحیه نیز قابل قبول نیست که ایشان در بحث خلیفه بودن آدم (ع) در آیه ۳۰ سوره بقره، بر این باور است که خلافت بالفعل برای واسطه فیض بودن از خدا از آن

انسان کامل است «لقصورالمستخلف علیه» (همان، ۱، ۲۲۲ و ۲۲۳) و در توضیح می‌گوید: «آنانی که خلافت را فعلیت بخشیده و به اسماء الهی دست یافته‌اند، کم‌اند اما جانشین حقیقی‌اند و از آن جهت که جانشین خدایند به اذن او قادر به انجام کارهای خدایی‌اند. وی معتقد است که زمین تا پایان دنیا هرگز نباید از وجود چنین جانشین خدا (انسان کامل) خالی باشد. چون هرگاه چنین انسان کامل از جهان جدا شود مرگ جهان فرامی‌رسد زیرا چنین جانشینان، روحی هستند که جهان با آنان هستی دارد پس آنان عمود معنوی آسمان‌اند و دنیا عضوی از اعضای جسد جهان است که انسان کامل هم روح آن است.» (همان)

بنابر گفته وی موجوداتی که قصور دارند (غیر کامل هستند، از جمله مومنین) نمی‌توانند اعمال دیگران را ببینند تنها انسان کامل است که اعمال دیگران را می‌تواند ببیند و کار خدایی کند. نه موجودات ناقص و این همان واسطه بودن گروه خاص و دیدن اعمال مردم توسط آنان است که انسان کامل‌اند و به اذن خدا کار خدایی می‌کنند.

۶. مفسرین اهل سنت و مراد از شهید هر امت در قیامت و شهادت پیامبر بر

آنان

«وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا عَلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهِيدًا عَلَى هَؤُلَاءِ (نحل؛ ۸۹)... [یاد کن] روزی را که در هر امتی گواهی از خودشان بر آنان برمی‌انگیزیم، و تو را [ای پیامبر!] بر این امت گواه می‌آوریم...» براساس ظاهر آیه، در قیامت از هر امتی در هر عصری شاهدی بر خودشان خواهد بود.

فخر رازی در تفسیر آیه گوید: «در هر عصری بعد از پیامبر (ص) باید شهید معصومی وجود داشته باشد ترجمه عبارت ایشان این است که هر امتی یا جمعی در هر عصری در دنیا به وجود آید باید در میان آنان شهیدی باشد که جایز الخطا نباشد و هیچ عصری نباید از چنین شهیدی خالی باشد تا بر آنان شهادت دهد، چون اگر جایز الخطا باشد تسلسل می‌شود (ر.ک؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ۲۰: ۲۵۷).

اما آلوسی بر اساس روایت ابن عباس می‌گوید: منظور از شهید هر امت، پیامبر آن

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۳۱

است. سپس وی از این عطیه آورده است که: ممکن است خدای تعالی همراه انبیا شهیدی را از صالحین مبعوث نماید و از جثائی و اکثر معتزله آورده است که در هر عصری باید کسی ولو غیر پیامبر وجود داشته باشد که گفتارش بر اهل عصر خود حجت باشد (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ۷: ۴۵۰). لکن فخر رازی گوید: شهید در عصر نبوی(ص) خود پیامبر(ص) است و بعد از آن فردی است که جایز الخطا نباشد. وی سپس این نظر برخی از مفسرین اهل سنت را که مراد از شهیدان پیامبران است به این دلیل که مبعوث شدن آنان بر مردم معلوم است و حمل شهید در این آیه بر آنان بی فایده است، مردود دانسته است (ر.ک؛ فخر رازی، ۱۴۳۰ق، ۲۰: ۲۵۸).

آلوسی در مراد از "هولاء" در آیه مورد بحث گوید: « بسیاری از مفسرین بر این باورند که مراد از "هولاء"، امت پیامبر است چون مراد از شهادت پیامبر(ص) بر امت خود بعد از شهادت امت در قیامت، برای تزکیه و تعدیل آنان است و در ادامه گوید: این که مراد از "هولاء"، امت پیامبر(ص) است در روایت نیز وارد شده است (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ۷: ۴۵۰) سپس اضافه می کند که بعید نیست مراد از امت، حاضرین در زمان پیامبر و آیندگان تا قیامت باشد و اعمال همه امت بر حضرت عرضه می شود [وایشان آگاهی می یابد]. وی در این قسمت احادیثی را در عرض اعمال بر رسول خدا(ص) می آورد (همان).

۷. دیدگاه مفسران شیعه در تفسیر آیات سه گانه ذکر شده

الف. بر اساس آیه ۱۴۳ سوره بقره رسول خدا(ص) و امت اسلام در قیامت گواه بر مردمند. مفسران شیعه در تفسیر این آیه (متن آیه در بیان تفاسیر اهل سنت آورده شد) گویند: بنابر معنای شهادت (رویت)، همه امت نمی توانند شاهد باشند زیرا افراد تنها شکل ظاهری اعمال را در محدوده حس درک می کنند و امت در همین حد می تواند شاهد بر اعمال ظاهری مردم و سایر امت های معاصر خود باشد اما اعمالی را که از حس پنهان اند و یا در خلوت انجام می گیرند و نیز حقیقت و باطن اعمال و انگیزه عاملین و احوال درونی آنان، چون حساب قیامت بر اساس حقیقت و باطن اعمال و انگیزه عامل است: «خدا شما را به

آنچه در دل‌هایتان پیدا شده مؤاخذه می‌کند» (بقره: ۲۲۵)، بدیهی است همه این‌ها از درک حسی امت حتی در مورد انسان‌های معاصر خارج است چه رسد به انسان‌های غایب و عصرهای دیگر، پس همه امت نمی‌توانند شاهد باشند. لذا اطلاع از چنین مسائل به کسی که خدا متولی امر او شده، و این‌گونه اسرار را برای او کشف می‌کند، ممکن است. از این رو مراد آیه از شاهد بودن امت، نه همه امت بلکه گروهی از آنان که مورد عنایت خاص الهی‌اند، می‌تواند باشد. چون چنین مقام بسیار مهم، شأن همه امت حتی صاحبان مرتبه بعد از اولیاء نمی‌باشد چه رسد به افراد پائین‌تر و کسانی که شهادتشان در دنیا حتی در موضوعات کوچک هم قبول نمی‌شد از این رو این مقام، کرامت خاصه‌ای است بر اولیاء الهی که طبعاً هیچ عاقلی جرئت نمی‌کند بگوید طبقات پائین‌تر امت نیز چنین مقام (شهادت بر باطن اعمال مردم) را دارا هستند. بر اساس این بیان و با توجه به تفسیر آیه ۶۹ سوره نساء که می‌فرماید: «کسانی که خدا و این پیامبر را اطاعت کنند، همدم انبیا و صدیقان و شهدا و صالحان‌اند...» و نیز با توجه به آیه ۶ سوره حمد در مورد هدایت به صراط مستقیم، روشن است که کمترین مقام گواهی دهنده‌های ذکر شده در آیه (۶۹ سوره نساء) این است که آنان در سایه ولایت خدا، اصحاب صراط مستقیم‌اند، پس مراد از شهید بودن شاهد در آیات قرآن، این است که در این امت شهادتی هستند که دارای آن خصوصیات‌اند [دیدن حتی باطن و...]. و این در گروه ویژه از امت ممکن است نه در همه امت، همانند آن که قرآن کریم، بنی‌اسرائیل را به طور مطلق بر عالمیان تفضیل داده اما روشن است که این بدین معنا نیست که تک تک بنی‌اسرائیل بر عالمیان برترند بلکه منظور این است که افرادی در این امت بر همه عالمیان برتری دارند، پس شهید بودن امت اسلام یعنی در این امت کسانی وجود دارد که حتی بر اعمال مخفی و نیات مردم شاهد می‌باشند، و رسول، شاهد بر آنان می‌باشد (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۹۰، ج ۳۲۰/۱).

تفسیر تسنیم نیز دارد که: "آیه «وَكذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ...» به نحو قضیه موجه جزئی است یعنی از میان شما افرادی شاهد بر اعمال دیگرانند و مخاطب آیه همه مسلمانان نیست، مراد قرآن گروه خاص از امت اسلام است زیرا اولاً قرآن به ناخرسندی

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۳۳

خدا از برخی مسلمانان ظاهری صراحت دارد ثانيا عنوان امت در قران بر گروه ویژه اطلاق شده است مانند آیه ۱۰۴ و ۱۱۳ ال عمران و ایه ۶۶ مائده و... " (جوادی آملی، ۱۴۰۱ق: ۳۲۵/۷) یعنی مراد از امت همیشه همه مسلمانان نیست.

دلیل دیگر براین که مقصود از "امت وسط"، همه مؤمنین نمی باشد این است که مقصود از "ناس" در آیه افراد خارج از امت نمی باشد بلکه جزء امت اند، به دلیل ظاهر آیه ۸۴ سوره نحل: «وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُوْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا...» زیرا ظاهر آیه این است که کفار هم از امت مشهود علیه می باشند نه خارج از امت بنابراین امت شاهد، همه امت (حتی کافران) نمی باشد.

خلاصه این که گروه خاصی که مورد عنایت خاص الهی و اصحاب صراط مستقیم اند و دارای آگاهی خاص اند، شاهدند و آنان ناظر بر اعمال و آگاه بر نیات امت اند و شهادت خواهند داد.

شاهد دیگر براین سخن فرمایش حضرت عیسی (ع) است که فرمود تا در میان آنان بودم شاهد هستم (۱۱۷ مائده) یعنی فردی که با حضور خود شاهد اعمال است و مورد عنایت خداست می تواند گواهی دهد، پس آنانی که همواره تا آخر دنیا با مردم هستند و توان مشاهده حقایق اعمال مردم را دارند می توانند در قیامت شهادت به عین بدهند و در عین حال باید معصوم باشند تا دروغ نگویند.

براین اساس آیه کریمه مربوط به مدح همه امت اسلام و شهادت همه مومنین به امم دیگر نیست بلکه ایه اصلی را بیان می کند و آن اینکه شهود معصوم و آگاه، بر اعمال امت و امم دیگر، در دنیا ناظر بر اعمال و انگیزه اند و در قیامت بر اساس این آگاهی شهادت به عین می دهند و پیامبر(ص) هم آنان را در این شهادت تأیید می نماید.

شاهد دیگر مطلب این که آموزه های اسلام شهادت بر اعمال انسان ها را مختص به شهیدان انسانی نمی داند، بلکه هر چیزی که کمترین ارتباطی با اعمال مردم داشته باشد، می تواند بر آن ها شهادت دهد، مانند ملائکه، زمان، مکان، دین، کتاب، جوارح بدن، حواس، قلب، که همگی شاهد بر اعمال مردمند. چنانکه این معنا از خود کلمه شهادت

(رویت) نیز فهمیده می‌شود: یعنی شاهد در قیامت آن است که در این دنیا حضور داشته و با یک نحوه شعور و حیات، خصوصیات اعمال مردم را درک و در قیامت شهادت دهد. بنابراین همه امت به جهت حضور نداشتن در همه اعصار نمی‌توانند شاهد همه باشند. لذا منظور آیه ۱۴۳ سوره بقره، حضور شاهد و تحمل شهادت است که این در مورد همه امت اسلامی غیرممکن است بلیدر گروه خاصی که خدا بر آنان نظر ویژه داشته باشد ممکن است (علامه طباطبائی، همان).

ممکن است گفته شود بر اساس ظاهر آیه ۱۹ سوره حدید: «کسانی که به خدا و فرستادگانش ایمان می‌آورند، آنان نزد پروردگارشان صدیقان و شهدا هستند» همه مومنین بر خدا و رسل، نزد خدا شهیدانند پس در آیه مورد بحث نیز شهدا و گواهان مورد نظر، عموم مؤمنین است نه گروهی از آنان.

در پاسخ گفته می‌شود: آیه ۱۹ حدید با اطلاق ظاهرش شامل همه مؤمنین به رسل است یعنی مومنین همه امت‌ها نزد خدا شهیدانند نه تنها این امت. پس با این آیه نمی‌شود اثبات کرد که تنها همه مؤمنین این امت شهیدانند. افزون بر این، ظاهر عبارت «عند ربهم» در آیه، یعنی مومنین امتها در قیامت نزد پروردگارشان شهیدانند نه در دنیا. از این رو این آیه ربطی به تحمل شهادت در دنیا ندارد.

از آیه... جوادی عاملی قبلاً آوردیم که ایشان نیز می‌فرمایند: مراد همه مومنین نیست و آیه مورد بحث به نحو قضیه موجه جزئی است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۴۰۱ق: ۳۲۵/۷). صاحب مجمع‌البیان نیز بر این باور است که همه امت، شاهد نیست. وی با طرح این مطلب که امت وسط نامیدن همه مسلمانان با وجود افراد نامناسب در میان آنان، نشانگر آن است که منظور از آیه افرادی از امت است که دارای وصف عدل و واسطه‌اند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲ق، ۱: ۴۱۵).

حاصل این که وسط و عدول و دور از افراط و تفریط بودن امت برای این است که رسول گواه بر آنان و آنان گواه بر دیگران باشند و از آنجا که افراد نامناسب امت اسلامی چنین نیستند و نیز از آنجا که شاهدان از افراد نمونه والگو انتخاب می‌شوند، می‌توان گفت

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۳۵

گروهی از امت شاهدانند که الگو و اسوه و معصوم و آگاهانند نه همه امت.

ب. آیه ۱۰۵ سوره توبه (دیدن اعمال مردم توسط رسول خدا و مؤمنین) و مفسرین شیعه این آیه بیان می‌دارد که پیامبر(ص) و مؤمنین اعمال مردم را می‌بینند. تفسیرالمیزان و تسنیم و نمونه و تفاسیر متعدد از امامیه در تفسیر آیه بر این باورند که منظور ظاهر آیه دیدن در دنیا است چون در پایان آیه می‌فرماید: «سپس به سوی داننده غیب و شهود... برگردانده می‌شوید.» تفسیر المیزان افزون بر این می‌گوید: منظور از دیدن اعمال، دیدن حقایق اعمال است زیرا از سیاق آیه که می‌فرماید: (خدا شمارا در آخرت به اعمال خود آگاه می‌کند) فهمیده می‌شود که آگاهی مردم در قیامت مربوط به حقایق اعمال خود است چون مردم ظاهر کارهای خویش را در دنیا می‌بینند، لذا این که فرموده است: خدا و رسول و مؤمنین در دنیا اعمال مردم را می‌بینند، فهمیده می‌شود که مراد از آن، دیدن حقیقت اعمال است چون خود مردم هم در دنیا ظاهر اعمال خویش را می‌بینند، پس معنای آیه کریمه چنین است: «ای محمد! بگو هر کار که می‌خواهید، بکنید، به این زودی خدای سبحان حقیقت اعمالتان را می‌بیند و رسول او و مؤمنین (شاهدان اعمال) نیز می‌بینند، خدا در آخرت حقیقت عملتان را به خودتان نیز نشان می‌دهد. به تعبیری حقیقت آنچه در دنیا انجام بدهید برای خدای داننده غیب و شهادت، و برای رسول او و مؤمنین، آشکار و مشهود است، و در قیامت حقایق اعمال برای خودتان هم مشهود خواهد شد.» (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ۹، ۳۷۹) بنابراین، منظور از مؤمنین در آیه، همه مؤمنین نیست چون دیدن و آگاهی از حقیقت و انگیزه اعمال مردم، برای عموم امکان ندارد بلکه آنانی می‌توانند ببینند که مورد عنایت خدای تعالی و دارای عصمت و آگاهی گسترده بوده و به تعبیر آلوسی دیدن حقایق اعمال بر انسان‌های کامل از مؤمنین (آلوسی، ۱، ۲۲۲). امکان دارد.

تفسیر نمونه نیز مراد از مؤمنین را افراد خاص دانسته و گفته است: دیدن اعمال باطنی و بیشتر اعمال ظاهری که به صورت مخفی انجام می‌گیرند برای تمام افراد مؤمن ممکن نیست. لذا این که تفسیر روح المعانی همه مؤمنین را گفته است (ر.ک؛ آلوسی، محمود، ۱۴۱۵ق، ۱: ۴۰۳) سخن بی‌دلیل است و لو گفته شود که آگاهی آنان از طریق وحی است،

زیرا مگر همه مؤمنان قابلیت وحی و امثال آن را دارند. بنابراین منظور از مؤمنین گروه خاص است (ر.ک؛ مکارم و همکاران، ۱۳۷۱ش، ۸: ۱۲۵-۱۲۸).

ج. آیه ۸۹ سوره نحل (مراد از شهید هر امت و شهادت پیامبر بر آنان) و مفسرین شیعه بفرمایش این آیه در قیامت از هرامتی شهیدی خواهد بود و پیامبران شهیدان را تایید خواهد نمود. علامه طباطبائی در تفسیر آیه مورد بحث، می‌فرماید: «بدیهی است که اگر خدا می‌خواست به هر نحوی شاهد داشته باشد، چنین مقدماتی لازم نبود حتی می‌شد به موجودات بی‌جان دستور دهد که شهادت خواسته‌شده را بدهند یا خود خدا و ملائکه شهادت بدهند. اما چنین شهادت (یعنی شهادتی که بدون حضور شاهد باشد) زوری و ناتمام را که دافع شک نیست، خدا در حق مخلوق خود نمی‌پسندد چطور ممکن است در حق خودش آن‌هم در آن روز حق، تصور کنیم؟ بنابر این خدای تعالی این‌گونه امور را (شهادت دادن را) حجت‌هایی قرار داده که در روز قیامت بر انسان‌ها اقامه شوند تا اعمالشان بر طبق حجت‌های روشن‌کننده حق، قضاوت شود و این اصلی است که قرآن بیان می‌کند و اقتضایش این است که باید میان این حجت‌ها و نتایج‌اش روابط حقیقی باشد از این رو شهادتی که در آن روز به امر خدای تعالی اقامه می‌گردد، باید مشتمل بر حقیقتی باشد که کسی نتواند در آن مناقشه کند. لذا اولاً باید شاهد از هر امت حاضر و غایب برایش فرق نداشته باشد تا شهادت به عیان دهد و باید دارای عصمت الهی باشد تا شهادت‌اش دروغی نباشد ثانیاً به حقایق آن اعمالی که شهادت می‌دهد حتی به نیت درونی عامل، آگاه بوده باشد، نه این که صورت ظاهری عمل را ببیند و شهادت دهد چون هم ظاهر لفظ شهید شهادت به عیان است و هم عبارت «من انفسهم» در آیه، حاکی است که شهادت باید مستند به رؤیت و حس باشد نه حجت عقلی و یا دلیل نقلی چون اگر شهادت بر اساس مشاهده حقایق نباشد جایی برای عبارت "من انفسهم" نیست، افزون بر این قرآن کریم نیز شهادت بر عیان را قائل است. چنانچه در آیه ۱۱۷ سوره مائده از زبان حضرت عیسی (ع) نقل می‌کند که «تا من در میان آنان بودم شاهد اعمال بودم...». (همان، ۱۲، ۳۲۴) یعنی شهادت باید بر عیان باشد. از این رو مراد از امت در آیه ۸۹ سوره نحل (یوم نبعث فی کل امه

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۳۷

شهیدا... جماعتی از اهل یک عصرند که یک نفر از آنان که معصوم و آگاه بر اعمالشان است، شاهد است که با مشاهده اعمال شهادت می‌دهد بنابراین مراد از "هولاء" در آیه مورد بحث شهدا هستند نه همه امت، بدین ترتیب نظر برخی از مفسرین مانند آلوسی که گویند: منظور از "هولاء" همه امت است درست نمی‌باشد (ر.ک؛ آلوسی، همان، ۷: ۴۵). لذا معنای آیه این است که شهدا شاهد بر امت‌ان. و پیامبر شاهد بر شهدا و ظاهر شهادت پیامبر تعدیل شهدا و مقام آنان است نه شهادت و نظارت بر اعمالشان بنابراین لازم نیست پیامبر(ص) با شهدا هم‌عصر بوده و با آنان حضور داشته و اعمالشان را شاهد باشد.» (علامه طباطبائی، همان، ۱۲، ۳۲۴)

یادآوری می‌شود که علامه طباطبائی در آیه ۸۴ سوره نحل (شبه آیه مورد بحث) می‌گوید: مراد از شهیدی که از هر امتی مبعوث خواهد شد گواهان اعمالی هستند که حقایق آن اعمال را ضبط کرده، در قیامت از آنان در مورد آن‌ها استشهاد می‌شود و از آیه فهمیده نمی‌شود که «این شاهد، پیامبر آن امت است و یا شخصی نظیر امام» (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ۱۲: ۳۱۷).

طبرسی نیز در ذیل آیه مورد بحث (۸۹/نحل) می‌فرماید: بر اساس این آیه، هیچ عصری از فردی که در نزد خدا عدل و از جانب خدا بوده و سخنش بر مردم عصر خود حجت باشد، نباید خالی باشد وی در ادامه گوید این سخن، نظر جبائی و اکثر معتزله و امامیه است با این تفاوت که امامیه این حجت عدل را از جانب خدا می‌داند (ر.ک؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ۶: ۵۸۶).

تفسیر قمی نیز در ذیل آیه "وَيَوْمَ نَبْعَثُ..." می‌فرماید: برای هر عصر و امتی شهیدی است (ر.ک؛ قمی، ۱۳۶۲ش، ۱: ۳۸۸).

۸. نکات مشترک و افتراق مفسرین فریقین در تفسیر آیات سه‌گانه

بر اساس مطالب گفته شده، مفسران فریقین در تفسیر آیه ۱۴۳ سوره بقره بعد از اتفاق بر اصل شهادت رسول‌الله (ص) و مؤمنین در قیامت در نکاتی مانند:

الف - منظور از مؤمنین شهادت دهنده

ب- منظور از شهادت و تحمل آن در دنیا

ج- منظور از امت وسط، اختلاف دارند که به ترتیب زیر این سه مورد توضیح داده می‌شوند:

مورد اول: تفاسیر اهل سنت گویند: منظور از شهادت مؤمنین شهادت همه امت پیامبر(ص) است و آیه در مدح و الگو بودن همه مومنین است و دیگران باید مؤمنین را الگو قرار دهند و رسول خدا (ص) نیز بر شهادت امت شهادت می‌دهد. و آگاهی پیامبر بر شهادت، با تعریف علائمی از سوی خدا و هم به جهت عرضه اعمال امت در برزخ به پیامبر حاصل می‌شود. اما بنظر تفاسیر امامیه منظور از شهادت امت گواهی گروه خاص است نه همه امت زیرا با توجه به آیات متعدد و معنای لغوی شهادت، مراد آیه تحمل شهادت در دنیا و ادای آن در قیامت است و لازمه چنین شهادت این است که شاهد معصوم بوده و از اعمال و انگیزه عمل مشهود علیه آگاهی داشته باشد. طبیعی است چنین مقام از عهده کسی برمی‌آید که خدای تعالی متولی امر او بوده و مسائل را بروی کشف نماید که طبعاً این مقام بر گروه خاص ممکن است نه برای همه امت.

مورد دوم: تفاسیر اهل سنت گویند: مراد از وسط بودن امت در آیه خیار و عدول بودن آنان است لذا بر اساس نظر این تفاسیر همه امت در قیامت شاهدند چون عدول هستند. اما تفاسیر امامیه منظور از وسط بودن امت را، با توجه به ویژگی‌های گفته شده برای شاهد، مانند: معصوم بودن و آگاهی داشتن از حقیقت و انگیزه اعمال مردم و... واسطه بودن گروه خاصی از مؤمنین بین امت و پیامبر (ص) دانسته‌اند. شهادت و تزکیه نبوی (ص) نیز بر شهادت به عین آن گروه خاص است چون حضور آنان بر اساس توضیحات قبلی تا قیامت مسلم است پس شهادت پیامبر بر تزکیه و تعدیل همه امت حتی فاسدان آنان، نمی‌باشد.

۹. اما مشترکات و افتراقات مفسران فریقین در تفسیر آیه ۱۰۵ سوره توبه

بعد از اشتراک در شهادت مومنان در قیامت، در مورد کیستی مومنین شهادت دهنده و دیدن اعمال توسط آنان اختلاف نظر است. توضیح اینکه، برخی از مفسران اهل سنت دیدن را به معنای آگاهی از عمل مردم گرفته و آن آگاهی را بر همه مومنین ممکن دانسته و

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۳۹

گویند خدا این آگاهی را به نحوی در اختیار همه آنان قرار می‌دهد. و برخی دیگر از آنان (یری) در آیه را به معنای مطلق دیدن و ابصار گرفته و آن را برای همه مومنین ممکن دانسته‌اند. لکن گفته‌اند چون چنین دیدن بر همه مومنین ممکن نیست پس منظور از دیدن رسیدن خبر اعمال ظاهری و باطنی دیگران بر امت اسلامی است و آنان بر اساس این رسیدن خبر شهادت می‌دهند.

اما امامیه یری را به معنای لغوی دیدن دانسته و گفته‌اند چون در شهادت دیدن ظاهر کافی نیست پس مراد آیه دیدن حقایق و باطن اعمال در دنیا است و شهادت بر اساس آن دیدن است و گفته‌اند چنین دیدن تنها بر افراد ویژه‌ای که مؤید من عند الله اند، ممکن است.

۱۰. اما اشتراکات و افتراقات مفسرین فریقین در آیه ۸۹ سوره نحل

مفسرین فریقین وجود شاهد غیر جایز الخطا (معصوم) را در تمام عصرها لازم می‌دانند حتی متکلمینی مانند جبائی و اکثر معتزله و غیره از اهل سنت نیز بر چنین باورند. اما در مصداق شاهد اختلاف دارند، توضیح این که برخی از مفسرین اهل سنت مانند فخر رازی شاهد غیر جایز الخطا را در میان امت در هر عصر ضروری می‌داند و گوید این شاهد غیر از پیامبر امت است و عده‌ای گویند در هر عصری باید کسی ولو غیر پیامبر وجود داشته باشد که گفتارش بر اهل عصر خود حجت باشد اما برخی از آنان مانند آلوسی گویند: شاهد بر امت، پیامبر هرامت می‌باشد لذا بنظر وی مراد از "هولاء" در آیه مورد بحث همه امت پیامبر است که پیامبر شاهد بر آنان است. لکن مفسرین امامیه در آیه ۸۹ سوره نحل، معتقدند که بعد از پیامبر (ص) باید شهود و شهادت ادامه داشته باشد و در عین حال شاهد ضمن داشتن عصمت الهی باید به حقایق اعمال و نیت درونی عامل، آگاه باشد. بنابراین بعد از پیامبر در هر عصری تا قیامت بر هر امتی شاهدی لازم است بنابراین مراد از "هولاء" در آیه گروهی از مؤمنین است که در هر عصری بر امت معاصر خود شاهد اند. نه همه امت و شهادت رسول خدا (ص) بر شهدا را نیز تعدیل آنان می‌دانند.

۱۱. شاهد در آیات از دید روایات امامیه

امامیه بعد از استفاده از آیات قران بر اثبات این که امت شهادت دهنده گرو خاص و مورد عنایت خدا و معصوم و آگاه است نه همه امت، به استناد روایات اهل بیت (ع) مصداق آن گروه را، ائمه معصوم علیهم السلام دانسته‌اند. به برخی از آن روایات اشاره می‌شود:

امام باقر (ع) فرمودند: «شهادت بر مردم غیر از ائمه و رسول نیست و جایز نیست خدا امتی را به شهادت بطلبد که در میان آنان افرادی هست که شهادتشان حتی به چیز بی ارزش هم مورد قبول نیست» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹ق، ۴، ۱۷۹ و مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، ۸، ۲۵۶)

امام علی (ع) فرمودند: «مقصود از آیه «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» ما هستیم، رسول خدا (ص) بر ما شاهدند، و ما شهادت خدا و حجت او بر خلق او و در مورد ما است: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا». (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ۱، ۶۲ و حویزی، عبدالعلی، ۱۴۱۵ق، ۱، ۱۳۴ و کوفی، فرات بن ابراهیم، ۱۴۱۰ق، ۶۲) و احادیث متعددی که ائمه (ع) را شهادت خدا معرفی می‌کنند. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ۱، ۱۹۰ و صفار، ۱۴۰۴ق، ۱، ۶۳ و منابع زیاد دیگر) و نیز احادیثی به این مضمون که «اگر زمین لحظه‌ای از حجت الهی خالی باشد، افراد خود را فرو می‌برد.» (صفار، همان، ص ۴۸۹) این حجت الهی جز ائمه (ع) نیست و آنان تا قیامت در هر عصر حضور دارند. لازم بذکر این که اگر مصداق امت شهادت دهنده ائمه معصومین (ع) نباشد. به جهت روشن نبودن مراد از انسان کامل، معصوم، آگاه به حقایق اعمال و شاهد بر آنها و به دلیل مبهم بودن مصداق آیه، مفهوم آیات کریمه شهادت، مبهم خواهد بود.

بحث و نتیجه‌گیری

الف. از بررسی آیات شهادت دادن رسوا خدا (ص) و مومنین در قیامت، معلوم شد که از دید قرآن کریم حضور شاهد معصوم و آگاه به حقایق و انگیزه اعمال امت تا آخر دنیا امر مسلم است تا این که وی بتواند در قیامت شهادت به عین دهد، اما از آنجا که این شاهد باید حقیقت و انگیزه تمام اعمال مردم را ببیند چون که حساب قیامت بر اساس دل و

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۴۱

انگیزه عامل است و از طرفی اکثر اعمال خلاف در خفا انجام می‌گیرد و نیز انگیزه غالب اعمال بردیگران معلوم نیست لذا شاهدی که باید شهادت به عین و مطابق واقع بدهد باید حقیقت و انگیزه اعمال امت را در دنیا ببیند، معلوم است که دیدن حقیقت و انگیزه اعمال و آگاهی از دل امت بر همه افراد عادی محال است، پس شاهد، گروهی از امت است که مورد توجه ویژه خدا و اصحاب صراط مستقیم و معصومانند که آنان یکی بعد از دیگری با مردمان خود حضور دارند تا اعمال و حقایقشان را دیده و در قیامت شهادت به عین بدهند به تعبیر فخررازی شاهد جایز الخطا نباشد تا براساس آنچه از حقایق و انگیزه اعمال امت را دیده شهادت بدهد، بدیهی است که چنین مقام و آن آگاهی تنها برای افراد خاصی که مورد عنایت خدا و معصوم باشند، ممکن است. لذا امامیه بعد از اثبات شاهد معصوم از آیات، به استناد روایات اهل بیت (ع) بر این باورند که مصداق این افراد جز عترت پیامبر(ص) و ائمه دوازده گانه نمی‌باشد. در غیر این صورت مصداق چنین شاهد برای آیه مبهم بوده در نتیجه معنای و مفهوم آیه مبهم می‌ماند.

ب. بدین ترتیب مفهوم آیات نزد مفسرین امامیه هیچ ابهامی ندارد. اما مفسرین عامه در بیان مصداق این شاهد معصوم و آگاه به حقایق و انگیزه تمام اعمال امت، چنانچه بیان شد، سخن مورد اتفاق نگفته‌اند مثلاً برخی مصداق را رسول خدا دانسته در حالی که این معنا ضمن نداشتن بیان روشن، مورد اتفاق مفسران عامه نیست لذا مصداق شاهد معصوم از این دید مبهم و در نتیجه مفهوم آیات شهادت از نظر این مفسرین ضمن اتفافی نبودن، وضوح لازم را نداشته و مبهم هستند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Sedghi
Alanq

 <http://orcid.org/0000-0001-9831-2165>

Ali Rajabzadeh Almalou

 <http://orcid.org/0000-0002-1675-3096>

Mohammadvali Asadi

 <http://orcid.org/0009-0009-4261-6288>

منابع

- قرآن کریم با ترجمه علامه طباطبائی.
- ابن شهر آشوب، محمد. (۱۳۷۹ ق.). مناقب آل ابی طالب. قم: علامه.
- ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق.). تفسیر التحرير و التنوير. بيروت: مؤسسه التاريخ العربی.
- ابن کثیر، اسماعیل. (۱۴۱۹ ق.). تفسیر القرآن العظيم (ابن کثیر). بيروت: دارالکتب العلمیه منشورات محمد علی بیضون.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ ق.). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظيم و السبع المثانی. تحقیق: عبدالباری. بيروت: دار الکتب العلمیه. منشورات محمد علی بیضون.
- امام خمینی، روح الله الموسوی. (بی تا). تحریر الوسیله. قم: پاساژ قدس. انتشارات محمدی.
- جوادی آملی آیه ... عبدالله. (۱۴۰۱ ق.). تسنیم تفسیر قرآن کریم. چ هشتم. قم: مرکز نشر اسراء.
- حویزی، عبد علی. (۱۴۱۵ ق.). تفسیر نور الثقلین. تصحیح: رسولی، هاشم. چ چهارم. قم: اسماعیلیان.
- دهخدا. علی اکبر. ۱۳۷۵ ش. لغت نامه دهخدا. مؤسسه لغت نامه دهخدا. دانشگاه تهران.
- رازی، فخرالدین محمد. (۱۴۲۰ ق.). التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب). چ سوم. بيروت: دار احیاء التراث.
- راغب اصفهانی. (۱۴۱۲ ق.). مفردات الفاظ القرآن. تصحیح: داودی. بيروت: دار القلم.
- رضا، محمد رشید. (۱۴۱۴ ق.). تفسیر القرآن الحکیم (المنار). بيروت: دار المعرفه.
- سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۰۴ ق.). الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق.). بصائر الدرجات. تصحیح: کوجه باغی. محسن. چ دوم. قم: مکتبه آیه الله مرعشی.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن. بيروت. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ش.). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تصحیح: یزدی طباطبایی.
- فضل الله و .... چ سوم. تهران: ناصر خسرو.
- عیاشی، محمد. (۱۳۸۰ ق.). التفسیر (تفسیر عیاشی). تحقیق: رسولی. هاشم. تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۴۱۲ ق.). قاموس قرآن. چ ششم. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول خدا(ص) و...؛ صدقی آلانق و همکاران | ۲۴۳

قمی، علی بن ابراهیم. (۱۳۶۲ش.). *تفسیر التمی*. تحقیق: موسوی جزایری. طیب. چاپ سوم. قم: دارالکتاب.

کوفی، (فرات بن ابراهیم). (۱۴۱۰ق.). *تفسیر فرات الکوفی*. تحقیق: کاظم. محمد. تهران: وزارت الثقافة و الإرشاد الإسلامی. مؤسسه الطبع و النشر.

کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق.). *الکافی*. تصحیح: غفاری. چاپ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق.). *بحار الأنوار*. تصحیح: جمعی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ش.). *تفسیر نمونه*. چ دهم. تهران: دارالکتب الإسلامیه - جمعی از نویسندگان.

نوری، محمد اسماعیل. (۱۳۷۹ش.). *آشنایی با ابواب فقه*. بی جا: نشر سپاه پاسداران انقلاب اسلامی. نمایندگی ولی فقیه. اداره آموزش.

References

- The Holy Quran, translated by Allamah Tabatabai.
- Alousi, Mahmoud bin Abdullah. (1994). *The spirit of meaning in the interpretation of the Great Qur'an and the Sevenfold Qur'an*. Research: Abdul Bari. Beirut: Dar al-Kutub al-Alamieh. Mohammad Ali Beyzoon's pamphlets. [In Arabic]
- Ayashi, Mohammad. (2001). *Al-Tafsir (Tafsir Ayashi)*. Research: Rasouli, Hashem. Tehran: Ulamiyyah Islamic School. [In Persian]
- Dehkhoda Ali Akbar. (1996). *Dehkhoda dictionary*. Dehkhoda Dictionary Institute. University of Tehran. [In Persian]
- Hawizi, Abdul Ali. (1994). *Tafsir Noor al-Saghalin*. Correction: Rasouli, Hashem. The fourth Qom: Ismailian. [In Persian]
- Ibn Shahrashob, Muhammad. (2000). *Manaqib Al Abi Talib*. Qom: Allameh. [In Persian]
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir. (2000). *Tafsir Tahrir and Al-Tanwar*. Beirut: Institute of Al-Tarikh al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Kathir, Ismail. (1999). *Tafsir of the Great Qur'an (Ibn Kathir)*. Beirut: Dar al-Kutb al-Alamiya Manshurat Mohammad Ali Bizoun. [In Arabic]
- Imam Khomeini, Ruhollah Al-Mousavi. (N.D.). *Writing*. Qom: Quds Passage. Mohammadi Publications. [In Persian]
- Javadi Amoli Ayeh. Abdullah (2021). *Tasnim Tafsir of the Holy Quran*. eighth ed. Qom: Isra Publishing Center. [In Persian]
- Kufi, (Furat bin Ibrahim.). (1989). *Al-Kufi's interpretation of Firat*. Research: Kazem. Mohammad. Tehran: Ministry of Culture and

- Islamic Guidance. Al-Tabb and Al-Nashar Foundation. [In Persian]
- Kilini, Muhammad bin Yaqub. (1986). *Al-Kafi Correction: Ghaffari*. fourth edition. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Majlesi, Mohammad Bagher. (1982). *Bahar Al-Anwar Correction: Collective*. Beirut: The Revival of Arab Heritage. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1992). *Sample interpretation*. what to give Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya - a group of writers. [In Persian]
- Nouri, Mohammad Ismail. (2000). *Getting to know the chapters of jurisprudence*. Publication of the Islamic Revolutionary Guard Corps. Representation of Wali Faqih. Department of Education. [In Persian]
- Qureshi Banabi, Ali Akbar. (1991). *Quran dictionary*. What is the sixth. Tehran: Dar Ketub al-Islamiya. [In Persian]
- Qomi, Ali bin Ibrahim. (1983). *Tafsir al-Qami*. Research: Mousavi Jazayeri. Tayyab Third edition. Qom: Daral Kitab. [In Persian]
- Razi, Fakhreddin Mohammad. (2000). *Al-Tafseer Al-Kabir (Mufatih al-Ghayb)*. third ed. Beirut: Dar Rehaya al-Trath. [In Arabic]
- Ragheb Esfahani. (1991). *Vocabulary words of the Qur'an*. Correction: Davoudi. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic]
- Reza, Mohammad Rashid. (1993). *Tafsir al-Qur'an Al-Hakim (Al-Manar)*. Beirut: Dar al-Marafa. [In Arabic]
- Siyuti, Abdurrahman. (1983). *Elder al-Manthur in Al-Tafsir in Mathur*. Qom: Hazrat Ayatollah Marashi Public Library. [In Persian]
- Safar, Muhammad bin Hassan. (1983). *Basaer al-Deraj. Correction: Kuchehbaghi*. Mohsen. 2nd ed. Qom: Ayatollah Marashi Library. [In Persian]
- Tabatabayi, Mohammad Hossein. (2011). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Beirut. Al-Alami Institute for Press. [In Arabic]
- Tabarsi, Fazl bin Hasan. (1993). *Majmall Bayan in Tafsir al-Qur'an*. Correction: Yazidi Tabatabayi. Fazlullah. third ed. Tehran: Nasser Khosro. [In Persian]

استناد به این مقاله: صدقی آلتق، محمد، رجب‌زاده آلمالو، علی، اسدی، محمدولی. (۱۴۰۲). لزوم حضور معصوم تا آخر دنیا بر اساس آیات شهادت رسول‌خدا(ص) و مؤمنین در آخرت در تفاسیر معروف فریقین، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۴)، ۲۱۵-۲۴۴.

DOI: 10.22054/RJQK.2024.74386.2830

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.